

УДК 930.23.17

С.В.БУРЯЧЕНКО

Н.А.А́о́о́у́-а́т́е́т́

А́т́н́е́з́а́а́а́т́т́у́...

УДК 930.23.17

ДОСЛІДЖЕННЯ М.КОСТОМАРОВА З ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА УРЯДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1590- Х – СЕРЕДИНИ 1620-Х РР.

На основі наукових праць та досліджень М.І.Костомарова розглянуто історію взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої в другій половині 1590-х – середині 1620-х років. Підкреслюється особливе значення праць історика та його досліджень в галузі вивчення історії козацтва та історіографії даної проблеми.

Ключові слова: історіографія, М.Костомаров, козаки, Річ Посполита

На основе научных трудов и исследований Н.И.Костомарова рассмотрена история взаимоотношений украинского казачества и правительства Речи Посполитой во второй половине 1590-х – середине 1620-х годов. Подчеркивается особенное значение трудов историка и его исследований по изучению истории казачества и историографии данной проблемы.

Ключевые слова: историография, Н.Костомаров, казаки, Речь Посполитая

On the basis of scientific labours and researches of M.I.Kostomarov of mutual relations of Ukrainian the cossacks and government of Polish-Lithuanian Commonwealth is considered in the second half 1590 – the middle 1620 years. The special value of labours of historian is underlined and his researches in industry of study of history of the cossacks and historiography of this problem.

Key words: historiography, M.Kostomarov, cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth

До дослідження історії взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої у другій половині 1590-х – середині 1620-х рр. неодноразово зверталися вчені XIX ст. Перші спроби в цьому напрямі були здійснені М.Максимовичем, А.Скальковським, П.Кулішем. Яскравим і масштабним явищем були результати діяльності М.Костомарова (1817-1885) як дослідника історії українського козацтва. Його дослідження з козацької проблематики нерідко мають універсальний характер, а висновки лишаються актуальними і нині. За хронологічним охопленням і тематикою праці Костомарова є унікальним явищем вітчизняної історичної науки XIX ст. Ця

обставина, вкупі з популярністю (іноді водночас – і жорсткою критикою) його історичних творів, зумовила визнання доробку вченого за життя та достатньо прискіпливу увагу в наступні роки. До аналізу історичних досліджень М.Костомарова в різні роки зверталися Г.Карпов, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Дорошенко, О.Маркевич, В.Ключевський, Г.Вернадський, А.Мазур та ціла плеяда дослідників останніх десятиліть: О.Прицак, Ю.Пінчук, К.Лемещенко, О.Ясь, В.Смолій та ін. Незважаючи на це, погляди М.Костомарова на історію українського козацтва на сьогодні не можна визнати достатньо дослідженими.

У 68 публікаціях М.Костомарова (із понад 300 робіт вченого) зустрічаємо сюжети, пов'язані з козацтвом та його роллю в історії України; при цьому приблизно в 15 публікаціях дослідник розглядає історію взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої [1, с.96]. Найповніше розкрита ця проблематика в роботах «Южная Русь в конце XVI века», «Иван Свирговский, украинский казакский гетман XVI века», «Первые войны малороссийских казаков с поляками», «Борьба украинских казаков с Польшей в первой половине XVII ст. до Богдана Хмельницкого», «Мысли об истории Малороссии» та ін. Вони вирізняються глибокими оцінками історичних явищ та подій.

М.Костомаров належить до істориків-романтиків, у перших своїх наукових студіях ідеалізуючи козацтво, вважаючи, що саме «козаки були винуватцями переродження Малоросії й рятувальниками православ'я і народності» [2, с.36], «захисниками християнства від зазіхань католиків і польського панства» [3, с.30]. Водночас він підкреслював («Первые войны малороссийских казаков...», «Богдан Хмельницкий» та ін.) такі недоліки, як свавільність козаків та непослідовність політики гетьманів.

Вищезазначені питання М.Костомаров розкрив у листі до видавця «Колокола» (15 січня 1860 р.). У ньому він намагався захистити козацтво від обвинувачень у розбійництві та свавіллі у відносинах з Річчю Посполитою, посиляючись на утиски з боку польського уряду та використання козаків як допоміжної сили в його військових справах. «Ось чому поляки надавали волю шістьом-сімом тисячам козаків, а ті шість-сім тисяч, замість того, щоб бути задоволеними своїми правами, приймали до своїх лав утричі більше і піднімали зброю не за себе, а за тих, кому права не надавалися», – пише дослідник [4, с.500]. У праці «Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий» Костомаров наводить багато прикладів як повстань козаків за збільшення реєстру, так і

придушень їх з боку уряду: «жорстокі страти слідували за кожним приборканням; але заколоти спалахували знову» [5, с.24]. Але, хоча М.Костомаров і намагався зобразити козаків борцями за справедливість, він усе ж наводить докази переймання козацькою старшиною традицій шляхти, «які були так противні українцям» [6, с.76].

Подальше дослідження згаданої проблематики було здійснено в монографії М.Костомарова «Богдан Хмельницкий» (1861). Вступ до неї, на думку В.Антоновича, становив на той час кращий систематичний нарис з історії козацтва; М.Грушевський характеризував цей твір як зразок революційної історіографії [7, с.96]. Автор розкрив причини виникнення протиріч між козаками та урядом Речі Посполитої, при цьому особливу увагу приділивши церковній унії та її наслідкам, які заторкнули козацтво. Він показує козаків як захисників православної віри: «В 1625 році козаки відправили своїх депутатів на сейм з вимогою визнати законними священників, висвячених єрусалимським патріархом, прибрати уніатів з церков та церковних маєтків, знищити всі обмежуючі постанови проти козаків та зменшення їх чисельності» [8, с.25]. В монографії на підставі низки джерел докладно описано козацькі походи за підтримки чи вимоги уряду Речі Посполитої на початку 20-х років XVII ст. до Молдови і Волощини, морські походи на Кафу і Стамбул, участь українських козаків у війнах Польщі з іншими державами. Не оминув увагою М.Костомаров і розкриття причин і перебігу Хотинської війни 1621 р., що змусила Османа II укласти з Польщею мир. Історик обґрунтовано розглядав події 1621 р. як свідок успіху українського козацтва: тільки мужність і героїзм останнього, пише він, врятували польську армію від неминучої поразки, «поправили справу» [9, с.49].

Оцінюючи діяльність гетьмана Петра Сагайдачного, Костомаров характеризував його як «проникливого політика, що дивиться в майбутнє». Так, за активної участі

Сагайдачного в 1620 р. «відбулось посвячення в сан православного київського митрополита Йова Борецького і низки єпископів, організовувалися школи та типографії» [9, с.49]. На відміну від Д.Бантиша-Каменського та інших попередників, які розглядали діяльність Сагайдачного лише з точки зору його взаємин із Польщею, М.Костомаров розкрив це питання більш різнобічно, характеризуючи гетьмана як виразника інтересів більшості українського народу, що потерпав від утисків влади Речі Посполитої. Так, дослідник зазначав, що перемоги, досягнуті під керівництвом Сагайдачного, сприяли зростанню міжнародного значення українського козацтва, а це влаштовувало не всіх. Саме тому, після відомого походу на Кафу навесні 1616 р., Польща, під тиском Туреччини і Криму, висунула гетьманові вимогу припинити походи на південь.

Зацікавившись проблемою морських походів українського козацтва, М.Костомаров звернувся до досліджень думового епосу даної доби. В монографії «Історія козацтва в пам'ятках української народної творчості», де він класифікував думи та історичні пісні, до першого розділу («Боротьба козацтва з магометанським світом») увійшли пісні про морські козацькі походи («Самійло Кішка», «Богуслівець», «Чорноморська буря» та ін.), які були цікаві дослідникові як історичні джерела [10, с.19].

Дослідник вперше у вітчизняній історіографії обґрунтував використання в своїх працях таких важливих історичних джерел, як пісні, перекази, легенди. Працюючи в багатьох вітчизняних і зарубіжних архівах та книгозховищах, вчений виявив і ввів до наукового обігу величезну кількість документів з історії взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої. Одним із перших М.Костомаров висловив сумнів у достовірності козацьких літописів, піддав критиці, вказуючи на легендарність деяких їхніх звісток.

Повстання козацтва кінця XVI – першої третини XVII ст. проти Речі Посполитої були

розглянуті М.Костомаровим у розвідці «Первые войны малороссийских козаков с поляками». З'ясувавши їхні справжні причини та наслідки, автор дав поштовх новому баченню у вивченні цих подій. На відміну від польських істориків, які пов'язували їх із релігією або з національними відносинами, автор відзначав у них соціальний та політичний зміст, а точніше, низку факторів: послаблення королівської влади, свавілля магнатів, безлад на сеймах, відсутність правосуддя тощо. В цій праці М.Костомаров підтримав концепцію В.Антоновича щодо козацьких повстань та боротьби проти уряду Речі Посполитої, розширивши тематику за рахунок характеристики козацьких ватажків, а також розглянувши міжнародні акції повсталих козаків, чим створив цілісну картину історичних подій. Дослідження проблеми історик продовжив у своїй праці «Южная Русь в конце XVI века» (1867), акцентуючи особливу увагу на причинах козацьких виступів проти уряду Речі Посполитої та їхніх наслідках. Він вбачав основу конфлікту в протистоянні демократичних засад козацької громади і аристократичного устрою Речі Посполитої, на відміну від попередників, які робили наголос на релігійному факторі. Це була боротьба проти соціального гноблення, яка прибрала за тих часів релігійної оболонки протистояння з католицизмом – ідеологічною зброєю Речі Посполитої. М.Костомаров своїм романтичним баченням тих подій намагався підкреслити позитивні сторони козацьких ватажків, на відміну від П.Куліша, який називав козацьких провідників «ворогами» та засуджував їхні дії [11, с.653].

Особливо зацікавило М.Костомарова питання участі українського козацтва в походах на Москву в складі війська Речі Посполитої. Його дослідження було викладене на сторінках «Отечественных записок» у статті «Боротьба українського козацтва з Польщею в першій половині XVII ст. до Богдана Хмельницького», яка склала

передмову до монографії «Богдан Хмельницький». М.Костомаров пише про активну участь у зовнішній політиці Речі Посполитої козацького війська: «Пани запрошували козаків у свої походи, так Мнишеки та Вишневецькі з їхньою допомогою водили до Московської держави самозванців. Польські королі не раз користувались їхніми послугами...» [12, с.195]. Так, у праці «Марина Мнишек» М.Костомаров згадує кількість козаків, що брали участь у московському поході під проводом Мнишеків: більше 40 000 різних козаків, запорозьких та донських. Але в тому, що козаків уряд весь час намагався використовувати, вони винні самі, вважає дослідник, показуючи їхню залежність від прийдешніх «господарів», навколо яких вони могли зібратися, «давали притулок самозванцям, і взагалі допомагати сміливим шукачам пригод у козаків було звичаєм» [13, с.530]. В праці «Повість про звільнення Москви від поляків у 1612 році та обрання царя Михаїла» Костомаров на підставі джерел докладно описує, як із допомогою українського козацтва уряд Речі Посполитої намагався посадити на трон Російської держави свого ставленика Дмитрія, показуючи, що саме через козацтво Україна стала плацдармом для наступу Польщі на Московську державу [14, с.65].

Важливим підґрунтям для розкриття основних проблем взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої стали опубліковані за редакцією М.Костомарова 12 томів «Актів Южной и Западной России», що містять унікальний фактичний матеріал. Саме цей доробок високо оцінив І.Крип'якевич, на думку якого, навіть якщо б усі монографії М.Костомарова втратили наукове значення внаслідок нових досліджень, його археографічні публікації залишаться вічним пам'ятником науковій сумлінності [15, с.104-105].

На жаль, мало досліджені М.Костомаровим Куруківські битва і договір. Історик приділив увагу лише назві місця, де відбулася битва українських козаків із

військами Речі Посполитої (це використовував у подальшому О.Нікіфоров у своїх працях, неправильно називаючи Кураковим озером).

В своїх роботах М.Костомаров обороняв козацтво від звинувачень його російськими та польськими істориками в розбійництві. Він, зокрема, виступив проти ультрадержавницьких поглядів С.Соловйова (підтриманих потім П.Кулішем) на козачину як на елемент руйнівний, протигромадський і протидержавний, що не хотів працювати, а бажав жити за чужий рахунок; М.Костомаров доводив, що українську козачину не можна відривати від народу.

М.Костомаров, досліджуючи історію козацтва, повторив загальну для свого часу помилку, відповідно до якої козацькі рухи кінця XVI – початку XVII ст., так само, як і діяльність їхніх гетьманів, вважалися справою народною, тоді як у дійсності ці взаємини були справою вищого прошарку козацтва. Проте згодом сам дослідник і виправив ці помилки. Він декілька разів переробляв свого «Богдана Хмельницького», зіставляючи з новими історичними матеріалами, які переконували в тому, що прагнення народних мас, породжені їхнім економічним становищем, відрізнялися від прагнень козацької старшини.

Ще одна цікава риса: літописи козацької доби ніколи не користувалися в М.Костомарова тією довірою, як літописи давніші, оскільки, на погляд історика, перші вийшли з середовища козацького писарства, тобто елементу «мало народного», прийнятого скоріше новітніми шляхетськими тенденціями [16, с.45]. Такі погляди зумовлювали вибір істориком специфічного дослідницького інструментарію та методів. Костомарову притаманні зосередження на просторово-часовому колориті, художній обробці та групуванні фактичного матеріалу, прагнення досягнути морально-етичний, духовно-естетичний та психологічний виміри народонації, звернення до творчої уяви й інтуїції, підпорядковані головній меті – відчутти

історичний час доби, що досліджується, збагнути її якісний стан. Недаремно Костомаров зазвичай обмежувався стислими згадками про достовірність того чи іншого джерела, але не вдавався до систематичного аналізу джерельної бази своїх монографічних студій.

Таким чином, дослідження історичної спадщини М.Костомарова дасть змогу переглянути та оцінити роль і місце козацького війська в зовнішній та внутрішній політиці Речі Посполитої, що сприятиме об'єктивнішому висвітленню цих подій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д.Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.
2. Костомаров М.І. О причинах и характере унии в Западной России / М.І.Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К.: Держвидав, 1928. – С. 1-40.
3. Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии / Н.И.Костомаров // Библиотека для чтения. – М., 1846. – Т.78. – №9. – С.21-42.
4. Костомаров Н.И. Письмо к издателю «Колокола»/ Н.И. Костомаров // Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде». – Лист 61. – 15 января 1860 г. – С. 500-501.
5. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Н.И. Костомаров. – К.: Радуга, 2005. – 78 с.
6. Костомаров Н.И. О казачестве. Ответ «Виленскому вестнику» / Н.И. Костомаров // Современник. – 1860. – Т.82. – №7. – Отд.3. – С.75-92.
7. Грушевський М.С. 3 публіцистичних писань Костомарова / М.С.Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.92-101.
8. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий / Н.И.Костомаров. – М.: Чарли, 1994. – 681 с.
9. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // він же. Собрание сочинений: В 8 кн. – Кн.4. – Т.9. – Спб., 1905. – 742 с.
10. Костомаров Н.И. История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества / Н.И.Костомаров // Русская мысль. – 1880. – №1 – С.1-39; №2. – С.1-60; №5. – С.33-54; №6. – С.35-71; №7. – С.37-68; №8. – С.1-33.
11. Костомаров Н.И. Южная Русь в конце XVI в. // він же. Собрание сочинений: В 8 кн. – Кн.1. – Т.3. – Спб., 1905. – С.619-698.
12. Костомаров Н.И. Борьба украинских казаков с Польшей в первой половине XVII в. до Богдана Хмельницкого / Н.И.Костомаров // Отечественные записки. – 1856. – №9. – С.194-197.
13. Костомаров Н.И. Марина Мнишек // він же. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. – Т.1. – Спб., 1912. – С.519-543.
14. Костомаров Н.И. Повесть об освобождении Москвы от поляков в 1612 году и избрании царя Михаила // він же. Исторические монографии и исследования: В 2 т. – Т.1. – М.: Книга, 1983. – С.68-80.
15. Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова / І.Крип'якевич // ЗНТШ. – 1918. – Т.126. – С. 104-105.
16. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Н.И.Костомаров. – К.: Либідь, 1990. – 721 с.

